

TEMPERAMENT TUSHUNCHASI VA RIVOJLANISH TARIXI

Erkaboyev Hikmat Ne'mat o'g'li

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti

Jismoniy Madaniyat Fakulteti

Jismoniy Madaniyat yo'nalishi 25/1 guruh (kechki) talabasi

erkaboyevhikmat@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17746927>

Annotatsiya: Ushbu maqolada temperamentning psixologik mazmuni, uning biologik-fiziologik asoslari hamda tarixiy rivojlanishi tahlil qilinadi. Temperament insonning tug'ma emosional barqarorligi, faolligi, reaksiya tezligi va xulq-atvor dinamikasini belgilovchi individual xususiyat sifatida yoritiladi.

Kalit so'zlar: temperament, shaxs xususiyatlari, nerv tizimi, fiziologiya, Gippokrat, Galen, Pavlov, xolerik, sangvinik, flegmatik, melanxolik, emotsional reaktivlik, psixologik tipologiya, tug'malik, individual farqlar.

Abstract: This article analyzes the psychological content of temperament, its biological and physiological foundations and historical development. Temperament is considered as an individual characteristic that determines the innate emotional stability, activity, reaction speed and dynamics of behavior of a person.

Keywords: temperament, personality traits, nervous system, physiology, Hippocrates, Galen, Pavlov, choleric, sanguine, phlegmatic, melancholic, emotional reactivity, psychological typology, innateness, individual differences.

Аннотация: В статье анализируется психологическое содержание темперамента, его биологические и физиологические основы, а также историческое развитие. Темперамент рассматривается как индивидуальная характеристика, определяющая врождённую эмоциональную устойчивость, активность, скорость реакции и динамику поведения человека.

Ключевые слова: темперамент, черты личности, нервная система, физиология, Гиппократ, Гален, Павлов, холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик, эмоциональная реактивность, психологическая типология, врождённость, индивидуальные различия.

KIRISH

Insonning ruhiy hayoti, uning xulq-atvori, emotsional reaksiyalari va faoliyatga bo'lgan munosabatida temperament alohida o'rin tutadi. Temperament - bu shaxsning tug'ma, barqaror va nisbatan o'zgarmas bo'lgan psixodinamika xususiyatlari bo'lib, u insonning qanchalik tez harakat qilishi, qanday emotsional javob berishi va atrof-muhitga qay darajada moslasha olishini belgilaydi. Psixologiyada temperament tushunchasi shaxs tuzilmasining eng qadimiy va ayni paytda eng muhim komponentlaridan biri sifatida talqin qilinadi.

Temperament haqidagi qarashlar insoniyat tafakkurining qadimgi bosqichlaridan boshlab shakllanib kelgan bo'lib, Gippokratning to'rt xil tana suyuqliklari haqidagi nazariyasi, Galenning psixologik tiplar tasnifi, keyinchalik esa I.P. Pavlovning nerv tizimi tiplariga doir ilmiy izlanishlari orqali zamonaviy ilmiy asosga ega bo'ldi. Bugungi kunda temperamentning fiziologik poydevori, uning nerv tizimi jarayonlari bilan bog'liqligi, shuningdek, shaxs rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvdagi o'rni keng o'rganilmoqda.

ASOSIY QISM

Temperament - shaxsning tugʻma psixodinamika xususiyatlari majmui boʻlib, uning emotsional reaksiyalari tezligi, faollik darajasi, tashqi taʼsirlarga sezgirliigi va ruhiy jarayonlarning borish surʼatini belgilaydi. Temperament xarakterdan farqli ravishda biologik asosga ega boʻlib, nisbatan barqaror va umr davomida kam oʻzgaradi. U inson qanday qilib harakat qilishi, muammolarga qanday javob berishi, stressga bardoshlilik darajasi, muloqotga moyilligi kabi koʻplab psixik jarayonlarning dinamik tomonlarini belgilaydi. Psixologiyada temperament shaxsning individual farqlanishidagi asosiy omillardan biri sanaladi. Har bir temperament tipi oʻziga xos kuchli va zaif jihatlarga ega boʻlib, shaxsning rivoji va faoliyat samaradorligiga bevosita taʼsir koʻrsatadi.

Temperament nazariyasining ilk koʻrinishlari qadimgi Yunon falsafasiga borib taqaladi. Gippokrat inson organizmidagi toʻrt suyuqlik - qon, qora oʻt, sariq oʻt va balgʻam nisbatiga koʻra insonlarda toʻrt xil temperament mavjudligini taʼkidlagan. Ular: Sangvinik - qoni ustun boʻlgan, quvnoq, serharakat, faol.

Xolerik - sariq oʻti koʻp boʻlgan, tez jahldor, impulsiv.

Flegmatik - balgʻami koʻproq, vazmin, sokin, tashabbusi past.

Melanxolik - qora oʻti koʻp, sezgir, himoyasiz, emotsional barqarorligi past.

Galen esa temperamentni faqat suyuqliklar bilan emas, balki shaxsning ruhiy holati, kayfiyati va xulqidagi farqlar bilan bogʻlab, psixologik tiplar haqida mukammalroq tasnif bergan. Bu nazariyalar keyingi ming yillar davomida temperament haqidagi qarashlarga asosi boʻlib xizmat qildi. Temperamentning ilmiy asoslangan talqini I.P. Pavlovning nerv tizimi tiplariga oid izlanishlari bilan shakllandi. Pavlov temperamentni bosh miya poʻstlogʻidagi qoʻzgʻalish va tormozlanish jarayonlarining kuchi, muvozanati va harakatchanligi bilan bogʻladi. Uning fikricha: Kuchli, muvozanatli, harakatchan nerv tizimi - sangvinik. Kuchli, muvozanatsiz nerv tizimi - xolerik. Kuchli, muvozanatli, sekin nerv tizimi - flegmatik. Kuchsiz nerv tizimi - melanxolik. Shu tariqa temperamentning fiziologik asoslari ilmiy jihatdan tasdiqlanib, uning shaxs dinamika xususiyatlariga taʼsiri chuqur oʻrganila boshlandi.

Bugungi psixologiyada temperamentni oʻrganishda turli yondashuvlar mavjud. Ulardan asosiylari: G. Ayzenkning biologik tipologiyasi. Ayzenk temperamentni ekstraversiya - introversiya va nevrotizm oʻqlari asosida tasniflab, shaxs tiplarini har xil kombinatsiyalarda ifodaladi. Uning nazariyasi temperamentni emotsional barqarorlik, faollik va ijtimoiylik bilan bogʻlaydi. K. Jungning psixotiplar nazariyasi. Jung temperamentni shaxsning psixik energiyasi qaysi yoʻnalishga qaratilganiga (ichkariga yoki tashqariga) hamda axborotni qayta ishlash uslubiga koʻra tasniflagan. Buss va Plominning "Rothbart modeli". Bu yondashuv temperamentni uch asosiy komponent orqali tushuntiradi: faollik, reaktivlik va oʻz-oʻzini boshqarish (self-regulation).

Zamonaviy tadqiqotlarda temperament miyaning neyrofiziologik jarayonlari, genetik omillar va biologik ritmlar bilan bogʻlab oʻrganilmoqda. Temperamentning shaxs rivoji va xulq-atvoriga taʼsiri. Temperament shaxsning kundalik hayotidagi koʻplab jihatlarni belgilaydi: emotsional barqarorlik va reaksiyalar tezligi, stressga bardoshlilik, muloqot jarayoni, oʻquv faoliyatiga moslashuv, ish unumdorligi, ijtimoiy faollik va moslashuvchanlik. Masalan, sangviniklar odatda liderlikka moyil, tez moslashuvchan; xoleriklar energiyali, lekin emotsional nazorati past; flegmatiklar barqaror, vazmin; melanxoliklar esa sezgir, chuqur fikrlovchi boʻladilar. Pedagogik psixologiyada temperamentni hisobga olish oʻquv jarayonining samaradorligini oshiradi. Har bir temperament tipiga mos yondashuv: sangviniklar uchun faol,

harakatli mashg'ulotlar, xoleriklar uchun emotsional nazoratni mustahkamlovchi topshiriqlar, flegmatiklar uchun sekin, izchil o'quv jarayoni, melanxoliklar uchun ruhiy qo'llab-quvvatlovchi, xavfsiz muhit zarur.

XULOSA

Temperament insonning psixologik tuzilmasida muhim o'rin egallovchi, tug'ma va nisbatan barqaror psixodinamika xususiyatlari majmuasidir. U shaxsning emotsional reaksiyalari, faollik darajasi, tashqi ta'sirlarga javob berish tezligi va xulq-atvordagi individual farqlarni belgilaydi. Temperamentning tarixiy rivoji qadimgi yunon tabobatidan boshlab, Galen tasnifi, keyinchalik I.P. Pavlovning nerv tizimi fiziologiyasi bo'yicha olib borgan ilmiy izlanishlari orqali ilmiy asosga ega bo'ldi. Zamonaviy psixologiyada temperamentning biologik, genetik va neyrofiziologik poydevori yanada aniqlashtirilib, uning shaxs rivoji, ta'lim, tarbiya va kasbiy moslashuvdagi ahamiyati keng tadqiq etilmoqda. Temperament insonning psixik rivojlanishida ham tabiiy, ham ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida namoyon bo'ladi. Shaxsning har bir temperament tipi o'ziga xos kuchli va zaif jihatlarga ega bo'lib, ular to'g'ri boshqarilganda ta'lim jarayoni, kasbiy faoliyat va ijtimoiy moslashuvda yuqori natijalarga erishish imkonini beradi. Shu bois temperamentni o'rganish shaxs psixologiyasi, pedagogika va amaliy psixodiagnostikada muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., & Hilgard, E. R. (2000). *Introduction to Psychology* (13th ed.). Harcourt College Publishers.
2. Pavlov, I. P. (1927). *Conditioned Reflexes*. Oxford University Press.
3. Eysenck, H. J., & Eysenck, M. W. (1985). *Personality and Individual Differences: A Natural Science Approach*. Plenum Press.
4. Jung, C. G. (1971). *Psychological Types*. Princeton University Press.
5. Rothbart, M. K., & Bates, J. E. (2006). Temperament. In W. Damon & R. Lerner (Eds.), *Handbook of Child Psychology* (pp. 99–166). Wiley.
6. Galen. (2006). *On the Temperaments*. (Original work published ca. 2nd century). Kessinger Publishing.
7. Karimova, V. (2012). *Psixologiya asoslari*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
8. Shoumarov, G., & Raxmatov, A. (2018). *Umumiy psixologiya*. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti